

ANDRZEJ SUSKI

GENEZA PAWŁOWYCH DZIĘKCZYNIĘŃ LISTOWYCH

Treść: Wstęp; I. Próby rozwiązania kwestii pochodzenia dziękczynień w listach św. Pawła i ich ocena; II. Wpływ liturgii na kompozycję dziękczynień w listach św. Pawła; Zakończenie.

WSTĘP

Specyficznym elementem pism Pawłowych (z wyjątkiem Gal i Tyt), którego brak pozostałym listom N. Testamentu, są tzw. dziękczynienia listowe. Przez dziękczynienia listowe rozumie się tu teksty występujące między adresem i częścią zasadniczą listu, zazwyczaj bezpośrednio po pozdrowieniu, charakteryzujące się formułą o stałej strukturze syntaktyczno-tematycznej z czasownikiem *eucharistein* w pozycji pierwszoplanowej. Nie ulega wątpliwości, że redakcja tych tekstów pochodzi od Apostoła, ale powielany w nich schemat dopuszcza możliwość naśladownictwa wcześniejszych wzorców, których dopatrywano się przede wszystkim w epistolografii i retoryce hellenizmu. Dlatego warto zbadać zakres wpływów epistolarno-retorycznych oraz rozważyć możliwość wpływów wczesnochrześcijańskiej liturgii dziękczynnej na listy św. Pawła.

I. PRÓBY ROZWIĄZANIA KWESTII POCHODZENIA DZIĘKCZYNIĘŃ W LISTACH ŚW. PAWŁA I ICH OCENA

1. Hipoteza wpływów epistolografii hellenistycznej

Pierwszą pracą na temat dziękczynień w listach św. Pawła była monografia P. Schuberta, poświęcona głównie zagad-

nieniom formy i funkcji tych tekstów.¹ Punktem wyjścia badań Schuberta był podział dziękczynień *kata kola* (tzn. na stychy). Zestawiając wydzielone całości syntaktyczne, wyodrębnił on typowe elementy analizowanych tekstów i wykazał obecność stałych struktur, które świadczyłyby o istnieniu utartych formuł. Zdaniem autora pełnią one funkcję wyłącznie listową. Uzasadniając słuszność tego twierdzenia Schubert przytoczył kilkanaście przykładów prywatnej korespondencji z czasownikiem *eucharistein* na początku listu.² W konkluzji uznał św. Pawła za typowego hellenistę tej miary, co Epiktet, i tym samym opowiedział się za wpływami epistolografii hellenistycznej na powstanie dziękczynień Pawłowych.³

Nie ulega wątpliwości, że praca Schuberta wniosła cenny wkład do badań nad formularzem listowym św. Pawła. Autor poddał wnikliwej analizie strukturę tekstów dziękczynnych, co umożliwiło mu rozpoznanie ich formy. Wyniki analiz formalnych nie straciły dotąd na aktualności i do nich będziemy nawiązywali przy omawianiu kompozycji dziękczynień Pawłowych. Trudno jednak przyjąć bez zastrzeżeń wnioski dotyczące funkcji i genezy analizowanych tekstów. Mało prawdopodobną wydaje się wypowiedź o typowo hellenistycznej formacji Apostoła.⁴ Krytycznie również trzeba ustosunkować się do materiału porównawczego, który miałyby świadczyć o ścisłej zależności dziękczynień św. Pawła od analogicznych formuł prywatnej korespondencji hellenizmu. Z kilkunastu przytoczonych przykładów (najbliższy czasom św. Pawła pochodzi z 168 r. przed Chr.) na uwagę zasługują jedynie wyrażenia typu *eucharisto tois theois*. Trudno bowiem porównywać teksty z czasownikiem *eucharistein* w sensie „spełniam prośbę” lub „dziękuję ci” (tzn. adresatowi listu). Sporadyczne zastosowanie formuły *eu-*

¹ P. Schubert, *Form and Function of the Pauline Thanksgivings*, Berlin 1939.

² Tamże, s. 158—179.

³ Tamże, s. 184 n.

⁴ Słuszną krytykę tej opinii przeprowadził J. M. Robinson, *Die Hodajot-Formel in Gebet und Hymnus des Frühchristentums*. W: *Apophoreta* (Fest. für F. E. Haenchen), Berlin 1964 s. 201 n.; P. T. O'Brien, *Thanksgiving and the Gospel in Paul*, NT 21 (1974) s. 146.

charisto tois theois w korespondencji hellenizmu wyraźnie kontrastuje z częstotliwością formuł dziękczynnych w listach św. Pawła. Nadto te ostatnie łączą się ściśle ze wstawienniczą modlitwą za adresatów, której w zasadzie brak w epistolografii hellenizmu.⁵ Życzenie dobrego zdrowia, odrębne od adresu, występuje wprawdzie w epistolografii greckiej III i II w. przed Chr., lecz już wkrótce potem zanika lub zlewa się z formułą pozdrowienia (*chairein kai errosthai, hygianon de kai autos*). Do wyjątków należą listy pochodzące z Egiptu, które łączą życzenie z prośbą lub modlitwą. Częstsze zaś przypadki tego rodzaju w korespondencji II w. po Chr. tłumaczą się wpływami chrześcijańskimi.⁶ Wobec powyższego wypada stwierdzić, że paralele korespondencji hellenistycznej usprawiedliwiają obecność formuł dziękczynnych na początku listu, lecz nie wyjaśniają częstotliwości i właściwości kompozycyjnych tekstów dziękczynnych św. Pawła.

Omawiając zakres wpływów hellenistycznego formularza listowego na formularz listów N. Testamentu w ogóle, a listów św. Pawła w szczególności, trzeba uwzględnić rozróżnienie wprowadzone przez A. Deissmanna⁷ między listem w sensie ścisłym (*litterae*) i utworem literackim w formie listu (*epistula*). Typ określony mianem *litterae* cechuje się wzmianką o konkretnym nadawcy i adresacie oraz nawiązaniem do specyficznej okoliczności, która stała się powodem napisania listu. Pod nazwą zaś *epistula* rozumie się wykład ubrany w formę listu o następujących właściwościach: anonimowy odbiorca, ogólna tematyka, dążność do doskonałości stylu.⁸ Przytoczone przez Schuberta przykłady kwalifikują się do typu *litterae*, podczas gdy listy św. Pawła (wbrew opinii A. Deissmanna⁹)

⁵ Por. B. Rigaux, *Saint Paul et ses lettres. État de la question*, Paris-Bruges 1962 s. 170.

⁶ Por. O. Roller, *Das Formular der paulinischen Briefe. Ein Beitrag zur Lehre vom antiken Briefe*, Stuttgart 1933 s. 63 n.

⁷ A. Deissmann, *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neutestamentlichen Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen 1923.

⁸ Por. A. Wikenhauser — J. Schmid, *Einleitung in das Neue Testament*, Freiburg 1973 s. 381.

⁹ A. Deissmann, dz. cyt., s. 198, zalicza teksty św. Pawła do rzędu

wypada zaliczyć do typu pośredniego między *litterae* i *epistula*.¹⁰ Nie ulega wątpliwości, że forma listu cieszyła się dużym powodzeniem we wczesnym chrześcijaństwie będąc jednym z częściej stosowanych środków przekazywania myśli w starożytnym świecie.¹¹ Pisarze N. Testamentu wykorzystali ją jednak w oryginalny sposób. Pod pewnym względem pisma św. Pawła są prawdziwymi listami (*litterae*), ponieważ okazją ich powstania były konkretne sytuacje adresatów, znanych autorowi bezpośrednio lub pośrednio. W ogólnej konstrukcji listu wzorował się on na kanonach ówczesnej epistolografii.¹² Listy św. Pawła różnią się jednak od prywatnej korespondencji tym, że są środkiem przekazu apostolskiego, czyli utrwalonym na piśmie objawieniem. Oficjalny, autorytatywno-apostolski charakter tych pism zbliża je do kompozycji typu *epistulae*. Oprócz elementów autobiograficznych i okolicznościowych zawierają one obszerne wypowiedzi doktrynalno-parenetyczne, które *de facto* są wykładem nauki apostolskiej.

Ten specyficzny charakter listów N. Testamentu wpłynął na adaptację zapożyczonego formularza epistolografii helleni-

litterae z uwagi na to, że Apostoł nie zamierzał ich publikować. Historia literatury dostarcza jednak wielu przykładów opublikowanej korespondencji prywatnej po śmierci (lub za życia) autora dzięki czemu zostały uznane za dzieło literackie. Krytycznie do opinii Deissmanna ustosunkowali się P. Wendland, *Die urchristliche Literaturformen*, Tübingen 1923 s. 334; P. Schubert, dz. cyt., s. 182; W. G. Doty, *The Classification of Epistolary Literature*, CBQ 31 (1969) s. 183—199; tenże, *Letters in Primitive Christianity*, Philadelphia 1973 s. 24—27.

¹⁰ Por. B. Rigaux, dz. cyt., s. 166 n.

¹¹ Por. P. Schubert, *Form and Function of the Pauline Letters*, JR 19 (1939) s. 365—377.

¹² Zakres wpływów epistolografii omawiają: P. Wendland, *Die urchristliche Literaturformen*, Tübingen 1923 s. 117 nn.; 193—213; O. Roller, *Das Formular der paulinischen Briefe*, Stuttgart 1933; J. A. Eschlimann, *La rédaction des épîtres pauliniennes d'après une comparaison avec les lettres profanes de son temps*, RB 53 (1946) s. 185—196; S. del Páramo, *Las formulas protocolarias en las cartas del Nuevo Testamento*, Est Bib 10 (1951) s. 333 nn.; G. Karlson, *Formelhafte in Paulusbrieffen*, Eranos 54 (1956) s. 138—141; G. J. Bahr, *Paul in the Letter Writing in the First Century*, CBQ 28 (1966) s. 465—477; A. Stecker, *Formen und Formeln in den paulinischen Hauptbriefen und den Pastoralbriefen*, Münster 1966 s. 30—51; J. L. White, *The Form and Function of the Body of the Greek Letter. A Study of the Letter-Body in the Non-Literary Papyri and in Paul the Apostle*, Missoula 1972.

stycznej. Znamiennym przykładem dokonanych przekształceń są formuły pozdrowień. We wstępnym pozdrowieniu listowym, zamiast tradycyjnego *chairein*,¹³ pojawiły się słowa: „łaska (*charis*) wam i pokój (*eirene*) od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa” Formuła ta prawdopodobnie pełniła funkcję pozdrowienia liturgicznego.¹⁴ Ślady liturgicznej stylizacji noszą również końcowe pozdrowienia listów św. Pawła, zwłaszcza 1 Kor 16,20—24¹⁵ i Rz 16,16.20.24.¹⁶ W świetle tych danych hipoteza Schuberta o wyłącznie epistolarnej funkcji i genezie dziękczynień pawłowych wydaje się zbyt jednostronnym i uproszczonym rozwiązaniem.¹⁷

Oceniając opinię P. Schuberta, trzeba również wspomnieć o jego trudnościach z wyznaczeniem dolnej granicy tekstów dziękczynnych w listach św. Pawła. Z braku danych formalnych przyjął on dane treściowe (tzw. motyw eschatologiczny¹⁸) za element wyznaczający zakończenie, a przez to znacznie zawęził zakres samych dziękczynień. Praca J. T. Sandersa

¹³ Na temat pozdrowień w listach Nowego Testamentu zob. F. Ziemann, *De epistolarum graecarum formulis solemnibus quaestiones selectae*, Halle 1911 s. 334—365; O. Roller, dz. cyt., s. 62 n. oraz przyp. 264—273; A. Pujol, *De salutatione Apostolorum „Gratia vobis et pax”*, VD 12 (1932) s. 38—42. 76—82; H. Koskenniemi, *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Ch.*, Helsinki 1956 s. 130—139; T. Y. Mullins, *Greeting as a New Testament Form*, JBL 87 (1968) s. 418—426.

¹⁴ Za liturgiczną genezę pozdrowień listowych opowiedział się E. Lohmeyer, *Probleme paulinischer Theologie. I. Briefliche Grussüberschriften*, ZNW 26 (1927) s. 158—173; O. Cullmann, *Urchristentum und Gottesdienst* Zürich 1950 s. 26; G. Dellling, *Der Gottesdienst im Neuen Testament*, Göttingen 1952 s. 55. Przeciw tej opinii wystąpił G. Friedrich, *Lohmeyers These über „Das paulinische Briefpräskript” kritisch beleuchtet*, ZNW 46 (1955) s. 272 nn. Jego zdaniem specyfika pozdrowień w listach św. Pawła tłumaczy się w świetle epistolografii starożytnego Wschodu. Stanowisko pośrednie z uwzględnieniem wpływów liturgicznych zajął W. Kramer, *Christos Kyrios Gottessohn*, Zürich 1963 s. 149—153.

¹⁵ Por. J.A.T. Robinson, *Traces of a liturgical Sequence in 1 Cor 16, 20—24*, JTS 4 (1953) s. 38—41.

¹⁶ Por. G. J. Cuming, *Service-Endings in the Epistles*, NTS 22 (1975) s. 110—113.

¹⁷ Na uwagę zasługuje również fakt, że prawdopodobnie listy św. Pawła były przeznaczone do publicznej lektury podczas liturgicznych zebrań gmin chrześcijańskich. Zob. O. Michel, *Der Brief an die Römer*, Göttingen 1955 s. 324; G. P. Wiles, *Paul's Intercessory Prayers*, Cambridge 1974 s. 113.

¹⁸ P. Schubert, dz. cyt., s. 4—9.

wniosła słuszną korektę w tym względzie, przesuając *terminus ad quem* do formuł rozpoczynających część zasadniczą listu.¹⁹ To z kolei umożliwiło rozpoznanie wykorzystanego w dziękczynieniach materiału liturgicznego (formuł doksologicznych).

2. Hipoteza wpływów retoryki

Zagadnieniem dziękczynień Pawłowych zajął się również K. Berger w artykule poświęconym formularzowi listów N. Testamentu.²⁰ Pisma te nazwał „zaadresowaną mową apostołską”, podkreślając tym samym ich retoryczną funkcję i kompozycję. Zdaniem autora Apostoł posiadał świadomość pośrednictwa w przekazywaniu treści objawionych, o czym świadczyłaby występująca w dziękczynieniach terminologia.²¹ W kontekście „zaadresowanej mowy apostołskiej” dziękczynienia Pawłowe pełniłyby funkcję retoryczną, która w tym przypadku polega na zyskaniu sympatii czytelników (*captatio benevolentiae*).²² Biorąc pod uwagę ten aspekt, Berger dostrzegł analogie między dziękczynnymi tekstami listów Pawłowych i wstępnymi inwokacjami do bóstw w mowach greckich.²³

Wkład K. Bergera w dyskusję na temat pochodzenia dziękczynień Pawłowych polega przede wszystkim na uwydatnieniu retorycznej roli tych tekstów w „zaadresowanej mowie apostołskiej”. Podobieństwa kompozycyjne między prologiem mowy greckiej i dziękczynieniami listów św. Pawła są jednak zbyt odległe, by można z nich wnioskować o zależnościach między nimi. Wpływ retoryki, podobnie jak wpływ epistolografii,

¹⁹ J. T. Sanders, *The Transition from Opening Epistolary Thanksgiving to Body in the Letters of the Pauline Corpus*, JBL 81 (1962) s. 348—357.

²⁰ K. Berger, *Apostelbrief und apostolische Rede. Zur Formularfrüchrlristlichen Briefe*, ZNW 65 (1974) s. 190—231, szczególnie s. 219—228.

²¹ Tamże, s. 220.

²² Tamże, s. 224 nn.

²³ K. Berger (dz. cyt., s. 224 przyp. 162) powołuje się na następujące przykłady: Plato, *Timaios* 27 bc; Jamblichos, *Vit. Pyth.* 1: 1; Demosthenes, *Or.* 18.

polega na utorowaniu drogi dla wprowadzenia elementu dziękczynnego do formularza listów *corpus paulinum*. Trudno jednak przyjąć możliwość bezpośrednich wpływów retoryki hel-lenizmu i judaizmu na kompozycję tekstów dziękczynnych w listach św. Pawła.

3. Hipoteza wpływów liturgii

Z możliwością wpływów liturgicznych na powstanie dziękczynień Pawłowych liczyło się kilku autorów (np. G. Dell-ing,²⁴ J. T. Sanders,²⁵ M. Del Verme,²⁶ P. T. O'Brien²⁷), lecz ich wypowiedzi na ten temat mają charakter okazjonalnych uwag i sugestii. W dalszym ciągu brak po-głębionego i całościowego ujęcia zagadnienia.

Przypuszczenia te o tyle są uzasadnione, że liturgia wczesnego chrześcijaństwa, wzorowana na liturgii judaizmu, wy-cisnęła widoczne piętno na pozostałych elementach formularza listów N. Testamentu, tzn. wstępnych i końcowych pozdro-wieniach. Wyniki współczesnych badań w zakresie historii torm i historii tradycji, wykazujące bogactwo wykorzystanego ma-teriału liturgicznego w listach św. Pawła (np. fragmenty hym-nów, wyznań wiary, aklamacji itp.), również przemawiałyby za słusnością powyższych wypowiedzi. Wiadomo także, iż litur-gia eucharystyczna znalazła się w centrum życia pierwszych gmin chrześcijańskich, wywierając wielorakie wpływy. 1 Kor 14,16—17 świadczy o zastosowaniu modlitw dziękczynnych, po-za obrzędami Wieczery Pańskiej, prawdopodobnie w liturgii słowa. Istnieją więc uzasadnione racje, by w liturgii dziękczyn-nej, wcześniejszej od listów św. Pawła, szukać bezpośrednich wzorców dla dziękczynień listowych. Sprawdzianem słusności tych sugestii będzie porównanie elementów kompozycyjnych

²⁴ G. Delling, *Der Gottesdienst im Neuen Testament*, Göttingen 1952 s. 65.

²⁵ J. T. Sanders, dz. cyt., s. 357—362.

²⁶ M. Del Verme, *Le formule di ringraziamento postprotocollari nell'epistolario paolino*, Roma 1971 s. 124—128.

²⁷ P. T. O'Brien, *Thanksgiving and the Gospel in Paul*, NTS 21 (1974) s. 147.

dziękczynień Pawłowych i najstarszych tekstów dziękczynnych pochodzenia liturgicznego oraz konfrontacja specyficznych właściwości tekstów dziękczynnych św. Pawła z najstarszymi relacjami o liturgii pierwotnego Kościoła.

II. WPŁYW LITURGII NA KOMPOZYCJĘ DZIEKCZYNIEN W LISTACH ŚW. PAWŁA

1. Zakres i kompozycja dziękczynień listowych

a. Zakres dziękczynień w listach św. Pawła

Wyznaczenie górnej granicy tekstów dziękczynnych w listach św. Pawła nie sprawia większych trudności, gdyż określa ją formuła dziękczynna z czasownikiem *eucharistein*, najczęściej następująca bezpośrednio po pozdrowieniu. Jawią się one zaś w związku z dokładnym wyznaczeniem zakończenia (*terminus ad quem*). Przyczyną tych trudności jest brak wyrazistości strukturalnej w końcowej fazie analizowanych tekstów. Problem ten pojawił się już w pracy P. Schuberta, który usiłował go rozwiązać za pomocą kryterium treściowego wskazując na motyw eschatologiczny (tzw. *eschatological climax*) jako sygnał dolnej granicy dziękczynień (1 Tes 1,10; 2 Tes 1,12; 1 Kor 1,7—8; Flp 1,10b—11a; Ef 1,18; Kol 1,12).²⁸ Artykuł J. T. Sandersa przyniósł jednak właściwsze rozwiązanie tego problemu, zwracając uwagę na stereotypowe formuły o wyraźnie rysującej się strukturze, które stanowią wprowadzenie do części zasadniczej listu bezpośrednio następującej po dziękczynieniu.²⁹ Ramy więc dziękczynienia wyznaczałaby formuła z czasownikiem *eucharistein* (*terminus a quo*) i łącznikowa formuła (*formula of injunction*), która wprowadza część zasadniczą listu (*terminus ad quem*). Ta ostatnia występuje w następujących przy-

²⁸ P. Schubert, dz. cyt., s. 4—9.

²⁹ J. T. Sanders, dz. cyt., s. 348—357. Autor wyróżnił dwa typy formuł wprowadzających w część zasadniczą listu: 1. *parakalo de hymas, adelphoi, dia tou onomatos Iesou Christou, peri (...) hyna (...)*

padkach: ³⁰ 1 Kor 1,10; Flp 1,12; 2 Tes 2,1; Kol 2,1; Flm 10; 1 Tes 2,1; Ef 2,11; Rz 1,13; 2 Kor 1,8. Uwzględniając zaś listy pasterskie, wypada dodać 1 Tm 1,18 i 2 Tm 1,6.

Analizą formuł łącznikowych zajął się również T. Y. Mullins, który wyróżnił w nich dwie odrębne formy (tzw. *Petition Form* i *Disclosure Form*) ³¹ oraz J. L. White, który wydzielił kolejne cztery typy formuł.³² Wszyscy jednak są zgodni co do faktu, że analizowane przez nich formuły wyznaczają początek nowej sekcji listu.

b. Kompozycja dziękczynień w listach św. Pawła

1° Elementy składowe dziękczynień w listach św. Pawła

Po wyznaczeniu zakresu tekstów dziękczynnych w listach św. Pawła można przystąpić do omówienia ich elementów składowych oraz właściwości stylu i słownictwa. Mówiąc o elementach składowych, mamy na uwadze przede wszystkim charakterystyczną dla wszystkich przypadków formułę dziękczynną, która nadaje ton dla całego tekstu oraz pierwiastki nie dające się ująć w schemat formalny i nie zawsze występujące w dziękczynieniu, tzn. wypowiedzi o treści eschatologicznej,

2. *ou thelo de hymas agnoein, adelphoi, to (...) hoti (...)*. Na formułę łącznikową składa się więc: 1) czasownik wyrażający zachętę lub rozkaz, najczęściej słowo *parakalo* lub czasownik grupy *volendi* połączony z bezokolicznikiem czasownika grupy *cognoscendi*; 2) partykuła *de*; 3) zaimek osobowy *hymas*, określający adresatów; 4) wołacz *adelphoi*; 5) powołanie się na autorytet Boga przez wyrażenia z *dia*; 6) wyrażenie rozpoczynające się od *peri* (*hyper* lub *epi*), które określa przedmiot zachęty; 7) wyszczególnienie samej zachęty w wyrażeniu z *hoti, hyna* lub z bezokolicznikiem. Na temat funkcji czasownika *parakalo* pisał również C. J. Bjerkelund, *Parakalo. Form, Funktion und Sinn der parakalo-Sätze in den paulinischen Briefen*, Oslo 1967.

³⁰ Zob. J. T. Sanders, dz. cyt., s. 349—360. Za opinią tą opowiedział się również M. Del Verme, *Le formule di ringraziamento post-protocollari nell' epistolario paolino*, Roma 1971 s. 61. Dyskutowanej zaś kwestii zakresu dziękczynienia w 1 Tes poświęcona jest część artykułu C. H. Boers, *The Form-Critical Study of Paul's Letters; I Thessalonians as a Case*, NTS 22 (1976) s. 141—145.

³¹ Zob. T. Y. Mullins, *Petition as a Literary Form*, NT 5 (1962) s. 46—54; tenże, *Disclosure. A Literary Form in the New Testament*, NT 7 (1964) s. 44—50.

reminiscencje formuł doksolologicznych, fragmenty hymnów i wyznań wiary.

Formuły dziękczynne. Wyrażenia rozpoczynające teksty dziękczynne posiadają wykrystalizowaną strukturę syntaktyczno-tematyczną i dlatego zasługują na miano formuł.³³ Można w nich wyróżnić część wprowadzającą i rozwinięcie. Pierwsza zawiera w zasadzie niezmiennie elementy, druga zaś różnicuje się według dwóch typów.

W części wprowadzającej formuł dziękczynnych na pierwszy plan wysuwa się czasownik *eucharistein*, który najczęściej występuje w trybie oznajmującym, stronie czynnej, czasie teraźniejszym: *eucharisto* (por. 1 Kor 1,4; Rz 1,8; Flp 1,3; Flm 4); *eucharistoumen* (por. 1 Tes 1,2; Kol 1,3). W dwóch przypadkach zależy on od innego czasownika: *eucharistein ophelomen* (2 Tes 1,3); *ou pauomai euchariston* (Ef 1,16). Zastosowanie strony biernej trybu warunkowego w 2 Kor 1,11 (*eucharistethe*) stanowi wyjątek. Listy pasterskie natomiast wprowadzają wyrażenie *charin echo* (por. 1 Tm 1,12; 2 Tm 1,3), które prawdopodobnie należy tłumaczyć wpływami łacińskimi. Podmiot formuły na ogół kryje się w osobie czasownika, ale w Ef 1,15 został on podkreślony zaimkiem *ego*, szczególnie zasługujący na uwagę ze względu na specyficzną budowę dziękczynienia tego listu. Adresatem dziękczynienia w listach św. Pawła jest zwyczaj Bóg (określa to celownik *to theo*).³⁴ Wzmianka o Jezusie Chrystusie jako pośredniku (zob. Rz 1,8 — *dia Iesou Chri-*

³² Zob. J. T. White, *Introductory Formulae in the Body of the Pauline Letter*, *JBL* 90 (1971) s. 91—97. Krytycznie ten podział ocenił T. Y. Mullins, *Formulas in the New Testament Epistles*, *JBL* 91 (1972) s. 380—390, szczególnie s. 380—386. Częściowo zaś ją przyjmuje J. L. White, *The Body of the Greek Letter. A Study of the Letter-Body in the Non-Literary Papyri and in Paul the Apostle*, Missoula 1972, *passim*.

³³ Strukturą formuł dziękczynnych po raz pierwszy zajął się P. Sch ubert, dz. cyt., s. 10—39. Wyszedł on od podziału tekstów dziękczynnych *kata kola* (tzn. na stychy), by następnie przez zestawienie wydzielonych całości syntaktycznych wyodrębnić ich typowe elementy. M. del Ver me, dz. cyt., s. 35—53, w zasadzie referuje wyniki P. Sch uberta.

³⁴ Celownik *to theo* występuje w 1 Tes 1, 2; 2 Tes 1, 3; 2 Tm 1, 3. W połączeniu zaś z dopełniaczem zaimka *mou* w 1 Kor 1, 4; Rz 1, 8; Flp 1, 3; Flm 4, który w Kol 1, 3 jest określony zwrotem o zabarwieniu liturgicznym (*kai patri tou kyriou hemon Iesou Christou*).

stou) wskazuje na proces stopniowej chrystianizacji formuł dziękczynnych, którego ukoronowaniem jest 1 Tm 1,12: „Dzięki składam Temu, który mnie przyoblekł mocą, Chrystusowi Jezusowi”. Po wzmiance adresata dziękczynienia następuje określenie czasowe, zazywczaj wyrażone słowem *pantote*,³⁵ oraz wyszczególnienie osób, za które Paweł dziękuje Bogu w zwrotach typu: *peri (panton) hymon*; ³⁶ *hyper (panton) hymon*.³⁷

W zasadniczej części formuł dziękczynnych, syntaktycznie powiązanej z częścią wprowadzającą, dadzą się wyróżnić dwa typy konstrukcyjne. Pierwszy cechuje jedno lub kilka wyrażen imiesłowowych oraz zdanie celowe. Wyrażenie imiesłowowe mając ten sam podmiot co czasownik główny pełni funkcję określenia dla czasownika *eucharistein*. Stosunkowo często jest nim zwrot *mneian poioumenos*, z którym łączą się słowa *epiton proseuchon* lub rzeczownik *deesis*. Kolejne imiesłowy zazwyczaj zawierają odcień przyczynowy, wskazując na motyw składanego dziękczynienia. Do nich występuje jeszcze zdanie celowe z łącznikiem *hyna* (por. Ef. 1,17; Flp 1,9; Kol 1,9; 2 Tm 1,4) lub *hopos* (por. 2 Kor 1,11). Pierwszy typ formuł dziękczynnych ma miejsce w: 1 Tes; 2 Kor; Flp; Kol; Ef; Flm; 2 Tm. Drugi typ reprezentują dziękczynienia listów: 2 Tes; 1 Kor; Rz; 1 Tm. Ten ostatni cechuje zdanie przyczynowe bezpośrednio następujące po części wprowadzającej formuł (por. 2 Tes 1,3; 1 Kor 1,5; Rz 1,8; 1 Tm 1,12), po którym niekiedy jawi się kolejno podporządkowane mu zdanie skutkowe z *hoste* (por. 2 Tes 1,4; 1 Kor 1,7). Zarówno w przypadku pierwszego jak drugiego typu formuł mogą występować nadto wyrażenia o znaczeniu porównawczo-przyczynowym z *kathos* (np. 1 Tes 1,5; 2 Tes 1,3; 1 Kor 1,6; 2 Kor 1,5; Flp 1,7; Kol 1,6—7).³⁸ Nie wszystkie jednak z wyżej wymienionych przykładów stanowią czysty typ strukturalny. Zdarza się bowiem niekiedy, że w tekstach pierwszego typu pojawiają się elemen-

³⁵ Por. 1 Tes 1, 2; Tes 1, 3; 1 Kor 1, 4; Kol 1, 3; Flp 1, 4; Flm 4.

³⁶ Por. 2 Tes 1, 3; 1 Kor 1, 4; Kol 1, 3; 1 Tes 1, 2; Rz 1, 8.

³⁷ Por. Ef 1, 16; Flp 1, 4.

³⁸ Por. K. Romaniuk, *De usu particulae kathos in epistulis paulinis*, VD 43 (1965) s. 71—82.

ty drugiego (1 Tes; Flp) lub odwrotnie (2 Tes, Rz). W pierwszym przypadku można zauważyć wyrażenie z *hoti* (1 Tes 1,4—5; Flp 1,6), w drugim zaś zdanie celowe z *hyna* (2 Tes 1,11) lub zdanie pytające (*ei pas*) o zabarwieniu celowym (Rz 1,9b—10), będące elementami zapożyczonymi.

Formalnej strukturze analizowanych tekstów odpowiada pewien schemat tematyczny o następujących elementach:³⁹ 1) dziękczynienie Pawła skierowane do Boga za adresatów; 2) wzmianka o ustawicznej modlitwie zanoszonej za nich; 3) motywacja dziękczynienia; 4) wyszczególnienie prośb o dary duchowe dla adresatów. Kolejność motywów może ulegać nieznacznym zmianom. W większości przypadków wzmianka o nieustannej modlitwie występuje przed motywacją dziękczynienia. Tam jednak, gdzie ma miejsce wyszczególnienie prośb, jest ona ponawiana po motywacji jako bezpośrednie wprowadzenie do nich (zob. Flp 1,9; Kol 1,9) lub nawet występuje tu po raz pierwszy (por. 2 Tes, 1,11; Rz 1,9; Ef 1,16).

Modlitwa Pawła (i towarzyszy), o której nadmieniają dziękczynienia, polega na stałym wstawiennictwie u Boga za kościołami i jednostkami w formie konkretnych prośb. Na ustawiczny charakter modlitwy wskazują słowa: *adialeiptos* (1 Tes 1,2; Rz 1,9), *adialeipton* (2 Tm 1,3), *pantote* (2 Tes 1,11; Rz 1,10), *nyktos kai hemeras* (2 Tm 1,3). O wstawienniczym zaś tonie modlitwy świadczą przedimki *hyper* i *peri* z dopełniaczem osoby (*hymon*), występujące niemal we wszystkich tekstach dziękczynnych. Już sama terminologia określająca akt modlitewny wskazuje na to, że polega on na wyszczególnieniu konkretnych prośb. Takie bowiem znaczenie łączy się ze słowami *deomai-deesis*⁴⁰ i *proseuchomai-proseuche*,⁴¹ które stosunkowo często występują w dziękczynieniach listowych św. Pawła.

Na szczególną uwagę zasługują motywy uzasadnienia i pro-

³⁹ Por. M. del Verme, dz. cyt., s. 119—124.

⁴⁰ Czasownik *deomai* jawi się w Rz 1, 10 a rzeczownik *deesis* w 2 Kor 1, 11; Flp 1, 4; 2 Tm 1, 3.

⁴¹ Wprawdzie czasownik *deomai* bardziej uwypukla aspekt konkretnej prośby, jednak w pismach św. Pawła znaczenie to łączy się również z czasownikiem *proseuchomai* i rzeczownikiem *proseuche*, które w in-

śby. Dziękując Bogu za adresatów, św. Paweł wyraża radość z rozwoju duchowego kościołów lokalnych i podkreśla przede wszystkim ich wiarę, miłość i nadzieję, które są darami Boga. Motywy te pojawiają się w następujących przypadkach:

1 Tes 1,3	— wiara, miłość, nadzieja
2 Tes 1,3—4	— wiara, miłość, wytrwałość
Rz 1,8b	— wiara
Kol 1,4—5	— wiara, miłość, nadzieja
Ef 1,15	— wiara, miłość
Flm 5	— miłość, wiara
1 Tm 1,12—14	— wiara, miłość

Przytoczone przykłady podkreślają istotne elementy życia chrześcijańskiego. Można więc mówić o uogólnieniu motywów uzasadniających i ich kolektywnym odniesieniu, co upodabnia dziękczynienia listowe św. Pawła do dziękczynień liturgicznych.⁴² Podobne motywy występują w prośbie.⁴³ Otrzymane dobrodziejstwa Boże, zwłaszcza wiara, miłość, nadzieja, za które św. Paweł wcześniej dziękował Bogu, stanowią podstawę dla prośby o nowe dary. Daje się to zauważyć na przykładzie dziękczynienia w 2 Tes, gdzie Apostoł najpierw dziękuje Bogu za wiarę i miłość gminy w Tessalonice (zob. 1,3) a następnie prosi, by Bóg udoskonił w niej „wszelkie pragnienie dobra oraz (czyn) płynący z wiary” (1,11).

Wypowiedzi o treści eschatologicznej. Już P. Schubert zwrócił uwagę na wypowiedzi o treści eschatolo-

nich przypadkach odnoszą się do modlitwy w ogóle — por. H. Greeven, *euchomai-euche*. W: TWNT II (1933) s. 806. Czasownik *proseuchomai* występuje w 2 Tes 1, 11; Kol 1, 3. 9; Flp 1, 9; rzeczownik zaś *proseuche* pojawia się w 1 Tes 1, 2; Rz 1, 10; Ef 1, 16; Flm 4.

⁴² Por. J. P. Audet, *Esquisse historique du genre littéraire de la „bénédiction juive et de „eucharistie” chrétienne*, RB 65 (1958) s. 377 nn. Zestawiając przykłady *berakah* o charakterze spontanicznym, które wyszczególniają jedno i konkretne dobrodziejstwo Boga na rzecz jednostki, z *berakah* o charakterze kultycznym, autor wskazuje na pewną ewolucję w zakresie części motywacyjnej. Liturgiczna *berakah* wyluszcza serię interwencji Boga (*mirabilia Dei*) na rzecz całej wspólnoty.

⁴³ Por. 2 Tes 1, 11—12; Rz 1, 9^b—10; Flp 1, 9—11; Kol 1, 9—12; Ef 1, 16^b—19; Flm 6.

gicznej, bez wyraźnej struktury formalnej, które uznał za sygnał dolnej granicy tekstów dziękczynnych (1 Tes 1,10; 2 Tes 1,12; 1 Kor 1,7b—8; Flp 1,10b—11a).⁴⁴ W tej serii mieszczą się również teksty Kol 1,12 i Ef 1,18. Treść ich jest następująca:

1 Tes 1,10: Oczekiwać z niebios Jego Syna, którego wzbudził z martwych, Jezusa, naszego wybawcę od nadchodzącego gniewu.

2 Tes 1,12: aby w was zostało uwielbione imię Pana naszego Jezusa Chrystusa — a wy w Nim.

1 Kor 1,7b—8: oczekując objawienia się Pana naszego Jezusa Chrystusa. On też będzie umacniał was aż do końca, abyście byli bez zarzutu w dzień Pana naszego Jezusa Chrystusa.

Flp 1,10b—11a: abyście byli czysti i bez zarzutu na dzień Chrystusa, napełnieni płonem sprawiedliwości.

Kol 1,12: dziękujcie Ojcu, który was uzdolnił do uczestnictwa w dziele świętych w światłości.

Ef 1,18: byście wiedzieli, czym jest nadzieja waszego powołania, czym bogactwo Jego dziedzictwa wśród świętych.

Wypowiedzi o treści eschatologicznej, będące kontynuacją prośby, zawierają typowe motywy eschatologii św. Pawła:⁴⁵ oczekiwanie na powtórne przyjscie Pana, sąd i wymierzenie nagrody lub kary. Racją nadziei eschatologicznej jest tu przede wszystkim zmartwychwstanie Chrystusa (por. 1 Tes 1,10; Ef 1,20), który jako uwielbiony Pan wróci, by wybawić swoich wiernych od „nadchodzącego gniewu” (1 Tes 1,10).

Idea paruzji kryje się w słowie *apokalipsis* (2 Tes 1,7; 1 Kor 1,7) oraz w następujących zwrotach: „dzień Pana naszego Jezusa Chrystusa” (1 Kor 1,8); „dzień Chrystusa” (Flp 1,10); „oczekiwać Jego Syna” (1 Tes 1,10); „kiedy przyjdzie, aby być

⁴⁴ P. Schubert, dz. cyt., s. 4—9. Por. B. Rigaux, *Saint Paul et ses lettres*, Paris-Bruges 1962 s. 170; M. del Verme, dz. cyt., s. 54 nn.

⁴⁵ Na temat eschatologii w listach św. Pawła zob. P. Hoffmann, *Die Toten in Christus. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung zur paulinischen Eschatologie*, Münster 1966; H. M. Shires, *The Eschatology of Paul in the Light of modern Scholarship*, Philadelphia 1966; P. E. Langevin, *Jésus Seigneur et l'eschatologie. Exégèse de textes pré-pauliennes*, Bruges-Paris 1967. Motywy eschatologiczne zaś w dziękczynieniach listów św. Pawła omawia M. del Verme, dz. cyt., s. 179—202.

uwielbionym w świętych swoich" (2 Tes 1,10); „aby w was zostało uwielbione imię Pana naszego Jezusa Chrystusa" (1,12). Myśl zaś o eschatologicznym sądzie wyraża sformułowanie „dzień Chrystusa", które nawiązuje do starotestamentalnego wyrażenia „dzień Jahwe", oraz zwrot „nadchodzący gniew" (1 Tes 1,10). Komentarzem dla nich są słowa 2 Tes 1,7—8: „z nieba objawi się Pan Jezus z aniołami swojej potęgi w płomienistym ogniu, wymierzając karę tym, którzy Boga nie uznają i nie są posłuszni Ewangelii Pana naszego Jezusa Chrystusa". Apostoł odniósł tu motywy apokaliptyki żydowskiej o zwycięstwie Boga nad mocami zła do eschatologicznego sądu Chrystusa. Przekonanie o sądzie oddają również wyrażenia: „abyście byli bez zarzutu" (1 Kor 1,8); „byście byli czysti i bez zarzutu" (Flp 1,10b). Przekazują one tę prawdę, że wyrok Chrystusa zależy od postawy wiernych. Mówiąc zaś o eschatologicznej nagrodzie św. Paweł używa w dziękczynieniach takich słów, jak: *basileia* (2 Tes 1,5), *anesis* (2 Tes 1,7), *kleros* (Kol 1,12), *doxa* (Ef 1,18), *hryomai* (1 Tes 1,10), *endoxadzomai* (2 Tes 1,10.12). Motyw kary występuje dość rzadko (zob. *thlip-sis* — 2 Tes 1,6; *olthros* — 2 Tes 1,9a).

Reminiscencje doksologii. Zdaniem J. T. Sandersa pierwiastki formuł doksologicznych, które występują pod koniec niektórych dziękczynień listowych, są właściwszym sygnałem dolnej granicy niż wypowiedzi o treści eschatologicznej.⁴⁶ W dwóch przypadkach zachowały one dość wyraźną formę: „przez Jezusa Chrystusa ku chwale (*eis doxan*) i czci (*epianon*) Boga" — Flp 1,11b; „Królowi wieków nieśmiertelnemu, niewidzialnemu, Bogu samemu cześć i chwała na wieki wieków. Amen" — 1 Tm 1,17. Ślady formuł doksologicznych, powstałe jako rekapitulacja judaistycznych formuł eulogicznych rozpoczynających *berakah*, zaznaczają się również w 1 Kor 1,9; 2 Tes 1,12; Flm 7. W pierwszym przypadku chodzi o wyrażenie *pistos ho theos*, które można uznać za przeróbkę formuły eulogicznej (*eulogetos ho theos*), natomiast w dwóch

⁴⁶ J. T. Sanders, dz. cyt., s. 357—362.

pozostałych słowa *charis* i *chara*, według Sandersa, stanowiłyby echo formuł uwielbienia.⁴⁷

Fragmenty hymnów i wyznań wiary. Niekiedy w zakres dziękczynień listowych wchodzi również fragmenty hymnów liturgicznych. W dotychczasowych publikacjach na temat dziękczynień nie zwracano na nie szczególnej uwagi. Pokróćce omówimy przypadki tekstów hymnicznych w dziękczynieniach listów do Kolosan, Efezjan i 2 Koryntian.

Dziękczynienie listu do Kolosan rozpoczyna się charakterystyczną formułą *eucharistoumen to theo* (1,3). Dolną granicę dziękczynienia wyznacza formuła wprowadzająca w część zasadniczą listu (*thelo gar hymas eidenai* — 2,1). Cały więc pierwszy rozdział listu stanowiłby rozbudowaną całość, w której po formule dziękczynnej następuje wzmianka o ustawicznej modlitwie (1,3b), część motywacyjna (1,4—8), prośba (1,9—11), wypowiedź o treści eschatologicznej (1,12). Motyw eschatologiczny, zgodnie z kryterium P. Schuberta, wskazywałby na koniec tekstu dziękczynnego. Tymczasem, jak sam zauważa,⁴⁸ ww. 13 nn. syntaktycznie zależą od ww. 10—12 (zob. względne *hos en ho*) i stanowią przejście do chrystologicznego *credo*, które rozpoczyna się od w. 15. Na związek ww. 15—20 ze wstępną formułą dziękczynną wskazuje również wyrażenie w. 12 (*eucharistountes to patri*), będące wprowadzeniem do fragmentu hymnicznego. Zdaniem R. Deichgräbera ww. 12—14 stanowią *ein-ad hoc geschaffenes Prosagebet* i nie należą jeszcze do cytatu hymnicznego (wbrew opinii Nordena, Lohmeyera, Käsemanna), który rozpoczyna się od w. 15.⁴⁹ Epistolarne „wy” (w. 12) łączy się tu z hymnicznym „my” (ww. 13—14). Nie Pawłowa jednak terminologia tego tekstu przemawiałaby za tym, że Apostoł wykorzystał materiał liturgiczny, nie cytując go dosłownie.⁵⁰ Prawdopodobnie pochodzi on z liturgii chrzciel-

⁴⁷ Tamże, s. 360. Na temat formuł typu *charis to theo* pisał również R. Deichgräber, *Gotteshymnus und Christushymnus in der frühen Christenheit*, Göttingen 1967 s. 43 n.

⁴⁸ P. Schubert, dz. cyt., s. 16.

⁴⁹ R. Deichgräber, dz. cyt., s. 78.

⁵⁰ Tamże, s. 79 n.

nej, podobnie zresztą jak następujący po nim hymn chrystologiczny (1,15—20), który powszechnie został uznany za cytat przedpawłowy.⁵¹ Nie wchodząc w kwestie genezy, struktury i teologii hymnu poprzestaniemy na stwierdzeniu, że stanowi on część dziękczynienia listu i pytamy o racje usprawiedliwiającej obecność fragmentu hymnu liturgicznego w granicach dziękczynienia listowego. Odpowiedź na to pytanie kryje się w Kol 3,16 (por. Ef 5,19—20), gdzie Apostoł nadmienia o dziękczynnej roli hymnów w liturgii pierwotnego Kościoła.

Analogiczna sytuacja zachodzi w przypadku dziękczynienia listu do Efezjan. Charakterystyczna dla listów św. Pawła formuła dziękczynna (1,15) została tu poprzedzona fragmentem hymnu w formie eulogii (1,3—14), który prawdopodobnie w części (ww. 3—10) jest cytatem uzupełnionym adaptacją redakorską (ww. 11—14).⁵² Autor listu więc łączy dziękczynienie za adresatów z uwielbieniem kolektywnym w formie eulogii na co wskazuje słowo *kago* (= *kai ego*). Prawdopodobnie wyraźne wyszczególnienie osoby składającego dziękczynienie (jedyne przypadek w dziękczynieniach listowych u św. Pawła!) zostało podyktowane tą właśnie racją. Z uwagi na ścisły związek między eulogią i dziękczynieniem listowym pominięto również w tym ostatnim wzmiankę o Bogu jako adresacie dziękczynienia, gdyż o Nim wspomina formuła eulogiczna: *eulogetos ho theos* (1,3). Zdaniem J. T. Sandersa dolną granicę dziękczynienia listu wyznacza Ef 2,11. Wyrażenie bowiem *dio mnemoneuete hoti hymeis* przypomina formułę wprowa-

⁵¹ Por. E. Käsemann, *Eine urchristliche Tauf liturgie*. W: *Fest. R. Bultmann*, Stuttgart 1949 s. 133—148. Na temat hymnu Kol 1, 15—20 ukazało się wiele publikacji, które go omawiają: H. J. Gabathuler, *Jesus Christus. Haupt der Kirche-Haupt der Welt. Der Christushymnus Colosser 1, 15—20 in der theologischen Forschung der letzten 130 Jahre*, Zürich 1965; H. Langkammer, Kol 1, 15—20 — dzieło dwóch różnych autorów, *RTK* 17 (1970) s. 61—101. Nowszą bibliografię zebrał W. Pöhlmann, *Die hymnischen All-Prädikationen in Kol 1, 15—20*, *ZNW* 64 (1973) s. 53 uw. 2.

⁵² Por. A. Suski, *Il salmo di lode nella lettera agli Efesini*, Roma 1973, gdzie omówiono opinie na temat pochodzenia, struktury i zakresu hymnu.

dzającą w część zasadniczą listu.⁵³ Przy założeniu słuszności tej opinii w zakres rozbudowanego dziękczynienia listu wchodziłyby również dwa inne fragmenty pochodzenia hymnicznego (1,20—23; 2,4—10).⁵⁴ Pierwszy z nich ściśle łączy się pod względem syntaktycznym z wypowiedzią o treści eschatologicznej za pośrednictwem względnego *hen* (1,20). Na jedność kompozycyjną prośby (ww. 16—17), wypowiedzi eschatologicznej (ww. 18—19) i fragmentu hymnicznego (ww. 20—23) wskazuje również konstrukcja eksponująca zaimki *tis-ti*.

wspominając was w moich modlitwach, aby Bóg (...) dał wam ducha mądrości (...), byście poznali (...), czym (*tis*) jest (...), czym (*tis*) nadzieja (...), czym (*ti*) przemożny ogrom jego mocy (...), którą (*hen*) zadziałał (...).

Wyrażenie *hen energeken* (1,20) wprowadza cytat hymniczny, który opiewa zmartwychwstanie i wywyższenie Chrystusa przez Boga oraz Jego panowanie nad kosmosem. Fragment ten stanowi w zasadzie hymn teologiczny (podmiotem działającym jest Bóg) i w tym przypomina pierwszy cytat hymniczny (1,3—10). Kolejny fragment hymniczny (Ef 2,4—10) przejawia wyraźny związek treściowy z wyżej wzmiankowanym tekstem hymnicznym Ef 1,20—23, choć brak między nimi związku syntaktycznego.⁵⁵ Uwzględniając podobieństwa stylu, słownictwa i treści między kolejno po sobie następującymi fragmentami hymnów teologicznych (1,3—10; 1,20—22; 2,4—7) oraz ich harmonię tematyczną można przypuszczać, że stanowiły one pierwotnie jedną całość, wykorzystaną przez autora listu w trzech częściach po dokonaniu odpowiednich przeróbek redaktorskich i adaptacji epistolarnej. Eulogia hymniczna posłużyła mu za tworzywo dziękczynienia listowego. Pierwsza jej część (ww.

⁵³ J. T. Sanders, dz. cyt., s. 356 n.

⁵⁴ Za hymnicznym charakterem tych tekstów między innymi opowiadają się: G. Schille, *Frühchristliche Hymnen*, Berlin 1965 s. 53—60; R. Deichgräber, dz. cyt., s. 161—165; K. M. Fischer, *Tendenz und Absicht des Epheserbriefes*, Göttingen 1973 s. 118—131.

⁵⁵ Por. A. Suski, *Wpływ liturgii na kompozycję Ef 1—3*. W: *Warszawskie Studia Biblijne I*, Warszawa 1976 s. 124.

3—10) wraz z dodatkiem (ww. 11—14) pełni funkcję prologu listowego,⁵⁶ dwie zaś następne zostały włączone do dziękczynienia listowego w sensie ścisłym. W ten sposób tłumaczy się powstanie podwójnego dziękczynienia w liście (unikat w listach św. Pawła!): pierwsze ma charakter typowo liturgiczny (1,3 nn.), drugie zaś należy do typowych dziękczynień listowych (1,15 nn.). Jak wyjaśnić zachodzący tu związek między *eulogein* i *eucharistein*? Odpowiedź na to pytanie kryje się w jednej z najstarszych relacji o liturgii wczesnego chrześcijaństwa (1 Kor 14,15—17), która między innymi świadczy o ewolucji formy dziękczynnej w liturgii judaizmu i pierwotnego Kościoła. Do zagadnień tych wrócimy w następnych paragrafach.

Przypadek dziękczynienia w drugim liście do Koryntian stanowi pewną osobliwość. Brak tu wyraźnej formuły dziękczynnej z czasownikiem *eucharistein* w pozycji pierwszoplanowej i tylko w. 11 stanowiłby pewną jej reminiscencję: „przy współudziale waszych za nas modlitw, aby w ten sposób wielu dzięki składało (*eucharistethe*) za dar dla wielu w nas złożony” Wyrażenie to jednak nadmienia o modlitwach i dziękczynieniach adresatów, podczas gdy w innych listach chodzi o dziękczynienie i modlitwy św. Pawła za nich. Trudność jest tym większa, że w. 11 wypada zaliczyć do części zasadniczej listu, którą wprowadza klasyczna formuła łącznikowa w. 8. Miejsce właściwego dziękczynienia listowego z czasownikiem *eucharistein* zajmuje *eulogia* (1,3—7),⁵⁷ w której szczególnie wyróżniają się dwa wiersze (ww. 3—4) z uwagi na ściśle teocentryczny charakter i strukturę koncentryczną o następującym układzie:

ho theos pases parakleseos, ho parakalon (...)
epi pase te thlipsei (...)
eis tou dynasthai hemas parakalein
tous en pase thlipsei
dia tes parakleseos hes parakaloumetha hypo tou theou

⁵⁶ Por. C. Maurer, *Der Hymnus von Epheser I als Schlüssel zum ganzen Brief*, EvT 11 (1951—52) s. 151—172.

⁵⁷ N. A. Dahl, *Adresse und Proömium des Epheserbriefes*, TZ 7 (1951) s. 241—264, uważa, że eulogie listowe (2 Kor 1, 3 nn.; Ef 1, 3 nn.; 1 P 1, 3 nn) są naśladownictwem epistolarnej praktyki judaizmu.

W. 5 stanowi wyjaśnienie tzw. osi symetrii (w. 4a) i próbę jej chrystianizacji przez wprowadzenie wzmianki o Chrystusie.⁵⁸ Kolejne wiersze (ww. 6—7) są już epistolarną adaptacją poprzednich wypowiedzi i mówią o cierpieniach Apostoła podjętych dla umocnienia członków gminy korynckiej. O ile więc pawłowe autorstwo ww. 5—7 nie ulega wątpliwości, nieco inaczej rzecz się przedstawia z ww. 3—4, które cechuje tzw. *Wir-Stil*, właściwy tekstom liturgicznym i żywo kontrastujący z epistolarnym „wy” (w. 6 nn.)⁵⁹ oraz frazeologia występująca w liturgicznych tekstach judaizmu.⁶⁰ Powyższe racje przemawiałyby za tym, że św. Paweł przytoczył żydowską (lub judeo-chrześcijańską) *berakah*, odpowiednio ją interpretując. Byłby to kolejny przykład wykorzystanego materiału hymnicznego o znaczeniu dziękczynnym.

Oprócz elementów hymnicznych w dziękczynieniach występuje również frazeologia zapożyczona z wyznań wiary, której przykładem są 1 Tes 1,9—10 i 1 Tm 1,15. Pierwszy tekst łączy wypowiedź o treści eschatologicznej ze wzmianką o „Bogu żywym i prawdziwym” (*doouleuein theo zonti kai alethino*) i o zmartwychwstaniu Chrystusa (*hon egeiren ek ton nekron*), przy czym zgodnie z najstarszą tradycją zmartwychwstanie Chrystusa zostało przypisane interwencji Boga.⁶¹ Słusznie zwrócono uwagę na rytmikę tych wierszy, właściwą formułom kerygmatycznym.⁶² Drugi zaś tekst („Chrystus Jezus przyszedł

⁵⁸ Por. H. Windisch, *Der zweite Korintherbrief*, Göttingen 1924 s. 39.

⁵⁹ Na temat kryteriów rozpoznania materiału cytowanego z liturgii, między innymi tzw. *Wir-Stil*, zob. G. Schille, *Frühchristliche Hymnen*, Berlin 1965 s. 17.

⁶⁰ Na uwagę zasługuje przede wszystkim wyrażenie *ho pater ton oiktirmon*. Paralele judaistyczne dla tego wyrażenia zebrali: H. Windisch, dz. cyt., s. 38; Strack-Billerbeck, III s. 494; J. Carmignac, *Le docteur de justice et Jésus Christ*, Paris 1957 s. 117; G. Delling, *Partizipiale Gottesprädikationen in den Briefen des Neuen Testaments*, ST 17 (1963) s. 11 nn.

⁶¹ Por. B. Rigaux, *Dieu l'a ressuscité*, Gembloux 1973 s. 114—117. Autor dochodzi do wniosku, że 1 Tes 1,9—10 zawiera tradycję przedpawłową i stanowi *un récitatif formé dans la prédication missionnaire* (s. 115).

⁶² Por. B. Rigaux, *Saint Paul. Les épîtres aux Thessaloniciens*, Paris-Gembloux 1956 s. 392.

na świat zbawić grzeszników”) został poprzedzony formułą z tradycji.⁶³ Do tego rodzaju formuł można również zaliczyć homologię „Jezus Chrystus nasz Pan” z niewielkimi różnicami powtarzającą się w 2 Tes 1,8.12; 1 Kor 1,8.9; 2 Kor 1,3; Ef 1,3.17.⁶⁴

2° Liturgiczny styl i słownictwo dziękczynień w listach św. Pawła

Omawiając kompozycję dziękczynień w listach św. Pawła, trudno pominąć ich właściwości w zakresie stylu i słownictwa. Wielokrotnie już podkreślano, że styl i słownictwo tych tekstów cechuje podniosłość typowa dla tekstów liturgicznych. Już E. Percy w monografii poświęconej zagadnieniu stylu i słownictwa listów do Kolosan i do Efezjan zauważył, że perykopy dziękczynne i modlitewne w listach św. Pawła posiadają te same właściwości stylistyczne, które znamionują hymny Kol 1,9—20 i Ef 1,3—14.⁶⁵ Przy okazji wskazał on również na ich genezę mówiąc o liturgiczno-hymnicznej tradycji wczesnego chrześcijaństwa powstałej na gruncie liturgicznej tradycji judaizmu.⁶⁶ Między innymi opinię tę podzielają również L. Cerfaux,⁶⁷ H. Schlier,⁶⁸ H. Conzelmann.⁶⁹

Najogólniej charakteryzując właściwości stylu liturgicznego, wypada przede wszystkim podkreślić kumulację zadań imiesłowowych, względnych, celowych, bezokolicznikowych oraz

⁶³ Por. G. W. Knight, *The Faithful-Sayings in the Pastoral Letters*, Kampen 1968 s. 30—49.

⁶⁴ Por. V. H. Neufeld, *The Earliest Christian Confessions*, Leiden 1963 s. 57—68.

⁶⁵ E. Percy, *Die Probleme der Kolosser — und Epheserbriefe*, Lund 1946 s. 38.

⁶⁶ Tamże, s. 39 uw. 33. Podobne cechy stylistyczne występują również w hymnach qumrańskich — zob. K. G. Kuhn, *Der Epheserbrief im Lichte der Qumrantexte*, NTS 7 (1960—61) s. 334—346.

⁶⁷ L. Cerfaux, *Le Christ dans la théologie de saint Paul*, Paris 1951 s. 305 nn.

⁶⁸ H. Schlier, *Der Brief an die Epheser. Ein Kommentar*, Düsseldorf 1968 s. 18.

⁶⁹ H. Conzelmann, *Der erste Brief an die Korinther*, Göttingen 1969 s. 39.

częste zastosowanie wyrażen przyimkowych, połączeń z dopełniaczem, połączeń synonimów lub słów o tym samym rdzeniu, dzięki którym tekst zyskuje na pleroforii i podniosłości. Ku temu służy również zastosowanie słownictwa o znaczeniu pleonastycznym. Dziękczynienia listów św. Pawła, zbudowane z długich okresów zdaniowych, posiadają te właśnie cechy. Oprócz wyrażen imiesłowowych i celowych, wchodzących w zakres formuł dziękczynnych, występują w nich również wyrażenia względn⁷⁰, bezokolicznikowe⁷¹ oraz przyimkowe.⁷² W dziękczynieniach zaś listów do Kolosan i do Efezjan zaznaczają się nadto połączenia synonimów i rzeczowników w dopełniaczu.⁷³ Wszystkie te jednostki syntaktyczne, wzajemnie ze sobą zespolone, tworzą długie łańcuchy zdaniowe, właściwe dla stylu patetycznego. Przykładem słownictwa o znaczeniu pleonastycznym może być następująca terminologia dziękczynień: *pas* (np. 1 Tes 1,7,8; 2 Tes 1,4; 1 Kor 1,5 = 3 razy; Flp 1,9), *pleroun* (Kol 1,9; Flp 1,11); *en plerophoria polle* (1 Tes 1,5); *ho ploutos* (Ef 1,18); *to hyperballon megetos* (Ef 1,19) itp.

Wraz z podniosłym stylem idzie w parze uroczyste słownictwo i frazeologia, często przejęte z liturgicznej tradycji judaizmu. Obok słownictwa epifaniczno-eschatologicznego, formuł o charakterze doksologicznym, liturgicznej formuły „Pan nasz Jezus Chrystus”, o których już była mowa, można jeszcze nadmienić o terminologii określającej moc Boga (np. *dynamis, kratos, ischys* — Kol 1,11; Ef 1,17—19), Jego chwałę (np. *ho pater tes doxes* — Ef 1,17; *ho ploutos tes doxes* — 1,18; *to kratos tes doxes* — Kol 1,11) lub atrybuty (np. *theos zon kai ale-*

⁷⁰ Np. Kol 1, 6. 7. 8. 13. 14; 1 Tes 1, 10; 2 Tes 1, 5; Rz 1, 9 itd.

⁷¹ Np. 2 Tes 1, 5; 2 Kor 1, 4; Kol 1, 10; Ef 1, 18; Flp 1, 10.

⁷² Z wyrażen przyimkowych (typu: *apo, dia, eis, epi* itd.) najczęściej występują zwroty z przyimkiem *en* — np. 2 Tes 1, 4. 7. 8. 10. 11. 12; 1 Kor 1, 4. 5. 6. 7. 8; 2 Kor 1, 4. 5; Kol 1, 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12 itd.

⁷³ Np. *pater tes doxes* (Ef 1, 17); *tous opthalmous tes kardias hemon* (1, 18); *elpis tes kleseos* (1, 18); *ploutos tes doxes kai kleronomias* (1, 19); *megetos tes dynameos* (1, 19); *ten energeian tou kratous tes ischyos* (1, 19); *ho logos tes aletheias tou euaggeliou tou parontos* (Kol 1, 6); *epignosis tou thelematos* (1, 9); *eis basileian tou hyiou tes agapes* (1, 13) itp.

thinos — 1 Tes 1,9; *pistis ho theos* — 1 Kor 1,9; *ho pater ton oiktirmon* — 2 Kor 1,4; *theos pases parakleseos* — 2 Kor 1,4). Uroczyście słownictwo charakteryzuje także osobę i działalność Jezusa Chrystusa. Nazywany „Panem” lub „Synem” (por. *ho hyios autou* — 1 Tes 1,10; Rz. 1,9; 1 Kor 1,9; *hyios tes agapes* — Kol 1,13) pełni On misję zbawienia (zob. *hryomenos hemmas* — 1 Tes 1,10; *hos erysato hemmas* — Kol 1,13; *en ho echemen apolytrosin* — Kol 1,13; *sodzein* — 1 Tm 1,15). W wypowiedziach na temat wspólnoty chrześcijańskiej występuje słownictwo podkreślające myśl o wybraniu jej przez Boga (por. *klesis* — 2 Tes 1,11; *kalein* — 1 Kor 1,9; *ekloge* — 1 Tes 1,4; *kleros* — Kol 1,12), uczestnictwie w życiu Chrystusa (por. *koinonia* — 1 Kor 1,9; Flp 1,5; *koinonoi* — 2 Kor 1,7), darze poznania i mądrości (np. *gnosis* — 1 Kor 1,6; *epignosis* — Flp 1,9; Kol 1,9; Ef 1,17; *sophia* — Kol 1,9; Ef 1,17; *synesis* — Kol 1,9 itp.). Na uwagę wreszcie zasługuje terminologia kultyczna w odniesieniu do egzystencji chrześcijańskiej (np. *do-uleuein theo zonti* — 1 Tes 1,9; *latreuein* — Rz 1,9; 2 Tm 1,3). Nagromadzenie tego rodzaju słownictwa sprawia, że dziękczynienia listów św. Pawła zbliżają się pod względem językowym do liturgicznych tekstów judaizmu i wczesnego chrześcijaństwa.

2. Paralele liturgiczne

Według powszechnej opinii autorów w *Didache* (rozd. IX i X) występują najstarsze przykłady liturgicznych modlitw eucharystycznych chrześcijaństwa. Znawcy twierdzą, że powstały przed r. 70.⁷⁴ Można więc je uznać za niemal współczesne listom św. Pawła. O archaicznym charakterze tych tekstów między innymi świadczy fakt, że Jezus nosi tu tytuł Sługi (*pais*) Boga (por. IX, 2), podobnie jak w pierwotnej kerygmie apostoelskiej (por. Dz 3,13; 3,26; 4,27.30). Z ideą Kościoła (*eklesia*) wiąże się tu jeszcze dawny ideał prorocki zebrania

⁷⁴ Por. J. P. Audet, *La Didaché. Instructions des Apôtres*, Paris 1958 s. 189 n.

rozproszonych w jedno królestwo, właściwy dla mentalności żydowskiej (por. IX, 4; X, 5). Formuła „Hosanna domowi Dawida” (X, 6), echo aklamacji z Mt 21,15, jest kolejnym świadectwem wczesnego pochodzenia modlitw. Z uwagi na znaczenie tych tekstów dla kwestii genezy dziękczynień listowych św. Pawła przytoczymy je w całości.⁷⁵

IX Co do dziękczynienia (*peri tes eucharistias*), następujące odmawiajcie modlitwy dziękczynne (*houtos eucharistesate*).

Najpierw za kielich:

Dziękujemy Ci, Ojczy nasz, za (*eucharistoumen, soi, pater hemon, hyper*) świętą winorośl Dawida, sługi Twego, którą nam dałeś poznać przez Jezusa, sługę Swego —

Tobie chwała na wieki (*soi he doxa eis tous aionas*).

Następnie za łamany chleb:

Dziękujemy Ci, Ojczy nasz, za (*eucharistoumen soi, pater hemon, hyper*) życie i wiarę, którą nam dałeś poznać przez Jezusa, sługę Swego. Tobie chwała na wieki (*soi he doxa eis tous aionas*).

Jak ten łamany Chleb rozsiany był po górach, a zebrany stał się czymś jednym, tak niech się zbierze Kościół Twój z krańców ziemi w Królestwo Twoje —

albowiem Twoja chwała i moc przez Jezusa Chrystusa na wieki (*hoti sou estin he doxa kai he dynamis eis tous aionas*).

Niech zaś nikt nie pożywa ani nie pije z waszego dziękczynienia, jak tylko sami ochrzczeni w imię Pańskie; o tym bowiem właśnie powiedział Pan: „Nie dawajcie tego, co święte”.

X A po nasyceniu się takie odmawiajcie modlitwy dziękczynne (*houtos eucharistesate*).

Dziękujemy Ci, Ojczy święty, za (*eucharistoumen soi, pater hagio, hyper*) święte imię Twoje, któremu zgotowałeś mieszkanie w sercach naszych, i za wiedzę, i za wiarę, i za nieśmiertelność, którą nam poznać dałeś przez Jezusa, sługę Swego —

Tobie chwała na wieki (*soi he doxa eis tous aionas*).

Ty, Panie wszechmocny, stworzyłeś wszystko dla imienia Swego, pokarm i napój dałeś ludziom na pożywienie, aby Ci dzięki czynili, nam zaś darowałeś duchowy pokarm i napój i żywot wieczny, przez sługę Swego; przede wszystkim dzie-

⁷⁵ Według przekładu M. Michalskiego, *Antologia literatury patrystycznej*, Warszawa 1975 s. 18 n.

kujemy Ci (*eucharistoumen soi hoti*), gdyż jesteś wielmożny — Tobie chwała na wieki (*soi he doxa eis tous aionas*).

Pomnij, Panie (*mnestheti kyrie*), na Kościół Twój i wybaw go od wszelkiego zła i doprowadź do doskonałości w miłowaniu Ciebie; zbierz go od czterech wiatrów, pełen świętości w Królestwo Twoje, które mu zgotowałeś — albowiem Twoja jest moc i chwała na wieki (*hoti sou estin he dynamis kai he doxa eis tous aionas*).

Niech przyjdzie łaska, a przeminie ten świat. Hosanna Bogu Dawidowemu! Kto święty, niech przystąpi, a kto nie święty, niech czyni pokutę — *maranatha*, amen.

Struktura modlitw eucharystycznych *Didache* jest dość przejrzysta. Po formule dziękczynnej typu *eucharistoumen soi, pater hemon (hagie) hyper* (lub *hoti*) następuje część motywacyjna, która wyszczególnia dobrodziejstwa Boga, udzielone przez Jezusa Chrystusa dla całej społeczności chrześcijańskiej. Did. X łączy wstępne dziękczynienie z drugą modlitwą dziękczynną, w której formuła z *eucharistein* jest elementem konkluzyjnym. Potem następuje w obydwu tekstach (tzn. Did. IX i X) wyszczególnienie prośby. Każdą z części zamyka formuła doksologiczna w formie prostej (*soi he doxa eis tous aionas*) lub rozbudowanej (*hoti sou estin he dynamis kai he doxa eis tous aionas*). Drugi tekst eucharystyczny *Didache* tym różni się od pierwszego, że kończy się wezwaniem o treści eschatologicznej, które wyraża oczekiwanie na przyjście Pana (*eltheto charis maranatha*).

Analogie strukturalne między liturgicznymi tekstami *Didache* i dziękczynieniami listowymi św. Pawła są zbyt widoczne, by wymagały szczegółowych komentarzy. Dotyczą one doboru elementów oraz ich układu (formuła dziękczynna, motywacja, prośba, formuła doksologiczna). Odpowiednikiem wezwania *maranatha* w Did. X są wypowiedzi o treści eschatologicznej w dziękczynieniach Pawłowych, które także wyrażają ideę oczekiwania na powtórne przyjście Chrystusa.⁷⁶ Zachodzące

⁷⁶ *Maranatha* występuje nadto w 1 Kor 16,22. Jego greckim odpowiednikiem jest wezwanie *erchou kyrie Iesou* w Ap 22, 20. Egzegeci uważają, że aklamacja *maranatha* powstała w kontekście liturgii eu-

różnice nie dotyczą rzeczy istotnych. Modlitwom dziękczynnym *Didache* brak pierwiastków eulogicznych, które niekiedy (2 Kor; Ef) występują w związku z dziękczynieniami listowymi. Następnie formuły dziękczynne w *Didache* są zwrotem do Boga (dziękujemy Ci), podczas gdy w listach Pawłowych mają one zastosowanie pośrednie (dziękuję Bogu). Wreszcie teksty te różnią się częstotliwością formuł doksologicznych. W modlitwach *Didache* kończą one każdą sekcję, przybierając pełne brzmienie, natomiast w dziękczynieniach listowych występują sporadycznie, w formie szczątkowej i są konkluzją całości.

Nieco światła rzuca w tym względzie fakt, że *Did. X* jest chrześcijańską adaptacją żydowskiej modlitwy *Birkat ha-Mazon*.⁷⁷ Zestawienie tych tekstów ułatwia poznanie ewolucji form dziękczynnych w judaizmie i wczesnym chrześcijaństwie oraz w części wyjaśnia wyżej wzmiankowane różnice między *Did. X* i dziękczynieniami listowymi. Zrekonstruowana przez L. Filkensteina pierwotna wersja *Birkat ha-Mazon* brzmi następująco:⁷⁸

Błogosławiony jesteś, Panie, nasz Boże, królu wszechświata, który żywisz cały świat w dobroci, łaskawości i miłosierdziu. Błogosławiony jesteś, Panie, udzielający pokarmu dla wszystkich.

Dzięki Ci składamy (*nodeh lekah*), Panie, Boże nasz, ponieważ dałeś nam w dziedzictwo ziemię upragnioną, abyśmy spożywali z jej owoców i nasycali się jej dobrem.

Zmiłuj się Panie, Boże nasz, nad Izraelem Twoim ludem, i nad Jerozolimą — miastem Twoim, i nad Syjonem — miejscem Twej chwały, i nad ołtarzem Twoim, i nad Sanktuarium Twoim. Błogosławiony jesteś Panie, który budujesz Jerozolimę.

Birkat ha-Mazon jest ciekawym przykładem połączenia dwóch typów formuł w funkcji dziękczynienia. Pierwsza sto-

charystycznej, por. K. G. Kuhn, *Maranatha*. W: TWNT IV s. 470—475; F. Hahn, *Christologische Hoheitstitel*, Göttingen 1966 s. 100—110.

⁷⁷ Por. G. Klein, *Die Gebete in der Didache*, ZNW 9 (1908) s. 140—143; R. D. Middleton, *The Eucharistic Prayers of the Didache*, JTS 36 (1935) s. 263 n.; L. F. Filkenstein, *The Birkat ha-Mazon*, JQR 19 (1929) s. 213—217; J. P. Audet, dz. cyt., s. 410.

⁷⁸ L. Filkenstein, dz. cyt., s. 243—259.

suje czasownik *brk*, druga zaś czasownik *jdh*. Obydwa czasowniki posiadają w języku hebrajskim znaczenie uwielbienia. Jeśli posługiwano się nimi dla wyrażenia idei dziękczynienia, to tylko dlatego, że w języku hebrajskim brak słowa „dziękuję”.⁷⁹ Warto dodać, że obydwie czasowniki tworzą analogiczne konstrukcje zdaniowe, które przyjmują postać formuł o stałych strukturach. Formuły te z kolei stanowią wprowadzenie do dwóch typów modlitw: *berakah* i *hodaah*. Krótki zarys historii każdej z form wyjaśni powstanie chrześcijańskich tekstów dziękczynnych z czasownikiem *eucharistein* oraz ich związki z tekstami eulogicznymi.

Berakah powstała jako spontaniczna odpowiedź człowieka na doznane dobrodziejstwo Boga.⁸⁰ Wdzięczność swą względem Boga wypowiadał on słowami „błogosławiony Bóg”, podając jednocześnie krótkie uzasadnienie podzięk. Pierwotna *berakah* posiadała prostą strukturę, tzn.: 1) formułę uwielbienia typu *baruk yhwł*; 2) motywację wyszczególniającą konkretne dobrodziejstwo Boga udzielone jednostce. Kiedy jednak *berakah* stała się formą liturgiczną, uległa pewnym przekształceniom i ubogaciła się o nowe elementy. Przede wszystkim rozwinęła się jej część motywacyjna, upadabniając się do wyznań wiary. W miejsce wzmianki o konkretnym dobrodziejstwie Boga wszedł wykaz cudownych interwencji Bożych na rzecz całego

⁷⁹ Por. F. Buhl, *Über Dankbarkeit im Alten Testament und die sprachlichen Ausdrücke dafür*, BZAW 33 (1918) s. 71—82; P. Joüon, *Reconnaissance et remerciement en hébreu biblique*, Bib 4 (1923) s. 381—385.

⁸⁰ Historię formy *berakah* omówił J. P. Audeť, *Esquisse historique du genre littéraire de la „bénédiction” juive et de „eucharistie” chrétienne*, RB 65 (1958) s. 371—399. Z innych prac na temat formy *berakah* zasługują na uwagę: F. Ascensio, *Trayectoria histórico-theológica de la „benedición” bíblica de Yahweh en labios del hombre*, Greg 48 (1967) s. 253—283; J. Guillet, *Le langage spontané de la bénédiction dans l’Ancien Testament*, RScRel 57 (1969) s. 163—204; K. Hruby, *Berakah et Anamnèse*, Questions Liturgiques 2 (1971) s. 155—174. *Berakah* występuje często na kartach Starego Testamentu (np. Rdz 24, 5, 21; 8, 15—61; 1 Krn 16, 8—36; 29, 10; 2 Krn 2, 11; Ps 28, 6; 31, 22; 27; Wj 18, 10—11; Rt 4, 14; 1 Sam 25, 32; 2 Sam 18, 28; 1 Krl 1, 48; 72, 18—19; 119, 12; Neh 9, 5—37; Tob 2, 11—15; 11, 14—15; 13, 1—17 itd.), w pismach qumrańskich (np. 1 QH X, 14—17; XI, 14—17; XIV, 8; XIV, 23; XVI, 8; XVII, 26) a przede wszystkim w liturgicznych tekstach synagogałnych.

ludu (*mirabilia Dei*). W zakończeniu zaś pojawił się element rekapitulujący, dając początek przyszłej doksologii.⁸¹ Uwielbienie Boga łączono niekiedy z prośbą, gdyż doznane dobrodziejstwa ośmielały do prośby o nowe.⁸²

Najbardziej charakterystycznym elementem *berakah* jest wprowadzająca formuła z imiesłowem *baruk* w pozycji pierwszoplanowej, po którym następuje wzmianka imienia Boga, najczęściej w formie tetragramu *yhwh*, oraz Jego atrybutów.⁸³ Wcześniejsze formuły posiadają charakter referujący (błogosławiony Jahwe), późniejsze jednak przybierają formę zwrotu do Boga (błogosławiony jesteś Boże) dzięki temu, że wprowadzają po imiesłowie *baruk* zaimek „ty” (por. 1 Krn 29,10; Ps 119,2).⁸⁴ Te ostatnie zdecydowanie przeważają w greckich częściach Starego Testamentu, liturgicznych modlitwach synagogałnych i pismach qumrańskich. Grecki przekład tekstów hebrajskich wiernie oddał konstrukcję formuły w słowach *eulogetos kyrios*, stosując przy tym rozróżnienie między błogosławieństwem skierowanym do Boga (*eulogetos*) i człowieka (*eulogemenos*).⁸⁵ Od pierwszego słowa formuły w języku greckim (*eulogetos*) nazwano całą modlitwę eulogią. Drugą jej część, tzw. motywację, wprowadza łącznik zdania przyczynowego (hebr. *ki*; grec. *hoti*), zaimek względny lub imiesłów. W zakończeniu zaś może wystąpić powtórzenie wstępnej formuły uwielbiającej, niekiedy połączone z wyrażeniem zawierającym główny motyw uzasadnienia (tzw. *hatimah*). Tego rodzaju rekapitulacja cechuje zwłaszcza liturgiczne teksty synagogałne.

⁸¹ Por. A. Suski, *U źródeł doksologii*, *Studia Płockie* 2 (1974) s. 7—16.

⁸² Np. 1 Krl 8, 56—61; 1 Mch 4, 30—33; *Birkat ha-Mazon*; Gen. Apoc. 20, 12 nn; Jub 22, 6—9. Por. E. J. Bickermann, *Bénédiction et prière*, RB 69 (1962) s. 524—532.

⁸³ Na tematy struktury formuł oraz ich historii zob. G. Wehmeir, *Der Segen im Alten Testament*, Basel 1970 s. 115—130; J. Scharbert, *Die Geschichte der baruk-Formel*, BZ 17 (1973) s. 1—28.

⁸⁴ Por. W. S. Towner, „Blessed be Yhwh” and „Blessed art Thou Yhwh”, CBQ 30 (1968) s. 386—399.

⁸⁵ W języku hebrajskim imiesłów *baruk* odnosi się do Boga i człowieka, por. Rdz 14, 18—20.

Hodaah, podobnie do *berakah*, posiada również prostą strukturę, tzn.: 1) formułę wprowadzającą; 2) część uzasadniającą.⁸⁶ Zazwyczaj obydwie części łączy spójnik zdania przyczynowego (grec. *hoti*). Formuła wprowadzająca zawiera czasownik *jdh* (*Hi*), wzmiankę o Bogu i określenie przysłówkowe. Czasownik *jdh* (*Hi*), nadający ton formule, na ogół występuje w 1 os. l. poj. *imperfectum*. Rzadziej stosowana forma imiesłowu (np. 1 Krn 29,13; *Schemoneh-esreh* 1) lepiej uwydatnia aspekt czynności terażniejszej.⁸⁷ Tłumacze Septuaginty przełożyli hebrajski ideogram *jdh* greckimi terminami *exomologeîn-exomologesis* i *aineîn-ainesis*. Prawdopodobnie był on stosownym odpowiednikiem dla idei dziękczynienia, gdyż Akwila przełożył formę rzeczownikową *todah* hellenistycznym terminem *eucharistia*,⁸⁸ otwierając drogę do szerszego zastosowania słownictwa dziękczynnego.⁸⁹ Czasownik *eucharisteîn* i terminologia pochodna coraz częściej występują w greckich pismach Starożytności, co wskazywałoby na rosnące wpływy hellenizmu w środowisku diaspory.⁹⁰ Filon Aleksandryjski postu-

⁸⁶ Na elementy strukturalne formuł dziękczynnych w psalterzu zwrócił uwagę F. Mand, *Die Eigenständigkeit der Danklieder des Psalters als Bekenntnisteder*, ZAW 70 (1958) s. 191 n. Zastosowanie zaś formuł w psalterzu, apokryficznych Psalmach Salomona, Psalmach Syryjskich i Hodajot z Qumran omówił M. Del Verme, *Le formule di ringraziamento postprotocollari nell'epistolario paolino*, Roma 1971 s. 92—104; J. M. Robinson (*Die Hodajot-Formel in Gebet und Hymnus des Frühchristentums*. W: *Apophoreta*, Berlin 1964 s. 197—201) zwrócił uwagę na obecność tychże formuł w tekstach wczesnochrześcijańskich.

⁸⁷ Inne przykłady z imiesłowem czasownika *jdh* podaje K. Hraby, *L'action de grâce dans la liturgie juive*. W: *Eucharisties d'Orient et d'Occident*, Paris 1970 s. 23—51.

⁸⁸ Chodzi o następujące teksty: Kpł 7, 12; Ps 41, 4; 49, 14; 68, 31; 106, 22; 146, 7; Am 4, 5. Rzeczownik *todah* wyraża ideę uwielbienia (wyznawania) w ogóle, w konkretnych zaś przypadkach może odnosić się do pieśni uwielbienia, chóru uwielbiającego Boga lub ofiary uwielbienia — por. H. Grimme, *Der Begriff von hebräischen hwdh und twdh*, ZAW 17 (1940—41) s. 234—240; G. Bornkamm, *Lobpreis, Bekenntnis und Opfer*. W: *Apophoreta*, Berlin 1964 s. 46—63.

⁸⁹ Por. F. J. Horst — J. O. Murray, *Eucharistia-eucharisteîn*, JTS 3 (1902) s. 594—598; T. Schermann, *Eucharistia und eucharisteîn in ihren Bedeutungswandel bis 200 n. Chr.*, *Philologus* 69 (1910) s. 375—410; H. Conzelmann, *eucharistéo*. W: *TWNT IX* s. 401—405.

⁹⁰ Przykłady podaje H. Conzelmann, dz. cyt., s. 399.

żył się już całym bogactwem słownictwa dziękczynnego.⁹¹ Nic więc dziwnego, że w pewnym okresie czasownik *eucharistein*, obok *exomologeïn*, stał się składnikiem formuł będących greckimi odpowiednikami hebrajskich formuł z *jdh* (*Hi*). Między innymi świadczą o tym dwa warianty modlitw Jezusa, rozpoczynające się od wyrażenia o podobnej konstrukcji, przy czym w pierwszym występuje czasownik *exomologeïn*, w drugim zaś *eucharistein*:

Mt 11,25: *exomologoumai soi, pater, kyrie (...) hoti (...)*.

J 11,41: *pater, eucharisto soi, hoti (...)*.

Obydwa warianty uwzględnia także grecki przekład syryjskiego apokryfu *Acta Thomae* 107: *exomologoumai soi Iesou, hoti (...) eucharisto soi kyrie hoti (...)*.

Formuła nadmienia również o Bogu jako adresacie uwielbienia — dziękczynienia. Dzieje się to w różny sposób. Niekiedy wzmianka o Bogu zawiera się w sufiksie (2 lub 3 os. l. pojed. m.) połączonym z czasownikiem *jdh* lub przyimkiem *le*. Greckim odpowiednikiem tej konstrukcji w LXX jest celownik *soi* lub *auto* następujący po czasowniku *exomologeomai*. Kiedy indziej zaś jawi się imię Boga (*Jahwe*), które LXX przekłada celownikiem *kyrio*.

Trzecim elementem formuły może być określenie przysłówkowe typu *le olam* (np. Ps 30,13; 44,9; 45,18; 79,13). Brak go natomiast w formułach hymnów qumrańskich, gdzie bezpośrednio po wzmiance o Bogu następuje część motywacyjna.

Początkowo w chrześcijaństwie zamiennie stosowano *eulogeïn* i *eucharistein*. Daje się to zauważyć w synoptycznych opisach ostatniej wieczerzy (por. Mk 14,22—23; Mt 26,26—27). W miarę jednak rysującego się rozdziału między Synagogą i Kościołem przeważa tendencja do częstszego stosowania modlitw z *eucharistein*. Synod w Jamni jeszcze bardziej przyspieszył ten proces.⁹² Powiązania między eulogią i dziękczy-

⁹¹ Por. J. Laporte, *La doctrine eucharistique chez Philon d'Alexandrie*, Paris 1972.

⁹² Synod z Jamni postanowił wprowadzić do *Schemone-esreh* frag-

nieniem (z *eucharistein*) pozostawiły jednak ślad w tzw. formułach mieszanych, które łączą czasownik *eulogein* z konstrukcją właściwą dla formuł z *eucharistein* (np. Mart. Polyc. 14; *eulogo se, hoti*).⁹³

3. Pawłowe dziękczynienia listowe w świetle najstarszych świadectw o liturgicznym dziękczynieniu pierwotnego Kościoła

N. Testament przekazał skąpe informacje na temat liturgii pierwotnego Kościoła. Najczęściej są one okazjonalnymi wypowiedziami na kanwie innych kwestii. Znamiennym tego przykładem jest 1 Kor 14, gdzie św. Paweł, wypowiadając się odnośnie do funkcji charyzmatów w kuldzie, wspomniiał również o niektórych formach liturgii słowa, między innymi o modlitwie, psalmie, eulogii, dziękczynieniu i responsoryjnym *amen* (1 Kor 14,13—17).⁹⁴ Aposto! nie był przeciwnikiem charyzmatów czy modlitw o charakterze improwizacyjno-ekstazyjnym, ale uważał, że liturgia winna służyć budowaniu (*oikodome*) wspólnoty. Skoro więc modlitwy ekstatyczne, mało zrozumiałe dla uczestników liturgii, nie przyczyniały się do umacniania ich wiary, winny być zastąpione modlitwami zrozumiałymi dla wszystkich, nawet dla początkujących (*idiotēs*):⁹⁵

ment przeciw *minim* (tzn. chrześcijanom) i tym prawdopodobnie tłumaczy się stopniowe odejście chrześcijan od *berakah*. O wpływie decyzji synodu na separację Synagogi i Kościoła pisze E. Lerle, *Liturgische Reformen des Synagogengottesdienst als Antwort auf die jüdenchristliche Mission des ersten Jahrhunderts*, NT 10 (1968) s. 31—42.

⁹³ Kwestię tę szerzej omawia J. M. Robinson, dz. cyt., s. 201—221.
⁹⁴ Por. W. Bauer, *Der Wortgottesdienst der ältesten Christen*, Tübingen 1930 s. 17—21; E. Schweizer, *The Service of Worship. An Exposition of 1 Corinthians 14*, Interpretation 13 (1959) s. 400—408; Y. P. Emery, *Le service de la parole selon 1 Cor 14*. W: *Parole dans la liturgie*, Paris 1970 s. 65—79; F. Hahn, *Der urchristliche Gottesdienst*, Stuttgart 1970 s. 58—61.

⁹⁵ Św. Paweł preferuje tu *nous* nad *pneuma*, przy czym przez *nous* rozumie nie tylko siedzibę myśli i władzy woliwnej człowieka (por. Rz 7, 23—25; 12, 2; 14, 4) lub podmiot prawa naturalnego (Rz 2, 14) i poznania naturalnego (Rz 1, 20), ale również zdolność mówienia w sposób jasny (por. 2 Tes 2, 2).

Cóż przeto pozostaje? Będę się modlił (*proseuomai*) duchem, ale też będę się modlił umysłem; będę śpiewał (*psalo*) duchem, będę też śpiewał umysłem. Bo jeśli będziesz błogosławił (*euloges*) w duchu, jakże na twoje dziękczynienie (*eucharistia*) odpowie *Amen* ktoś nie wtajemniczony (*idiotes*), skoro nie rozumie tego, co ty mówisz? Ty wprowadzisz pięknie dzięki czynisz (*eucharisteis*), lecz drugi się tym nie buduje (*oikodomeithai*) (1 Kor 14,15—17).

Z powyższego tekstu wynika, że św. Paweł, nadmieniając o modlitwie (*proseuomai*), psalmie (*psallein*), eulogii (*eulogein*) i dziękczynieniu (*eucharistia-eucharistein*), nie wprowadza wyraźnych rozróżnień między tymi formami. Podobnie przy innych okazjach podkreśla on związki między dziękczynieniem, modlitwą i psalmem.

Przykładem łącznego potraktowania modlitwy błagalnej i dziękczynienia są niektóre teksty o charakterze parenetycznym (np. 1 Tes 5,17—18; Flp 4,6; Kol 4,2; 1 Tm 2,1), gdzie św. Paweł ma na uwadze życie chrześcijańskie rozumiane jako kult składany Bogu.

Zawsze się radujcie, nieustannie się módlcie (*adialeptos proseuchesthe*), w każdym położeniu dziękujcie (*eucharisteite*) (1 Tes 5,18).

O nic się już nie troskajcie, ale w każdej sprawie wasze prośby przedstawiajcie Bogu w modlitwie i błaganu z dziękczynieniem (*en panti te proseuche kai te deesei meta eucharistias*) (Flp 4,6).

Trwajcie gorliwie na modlitwie (*te proseuche*), czuwając na niej wśród dziękczynienia (*en eucharistia*) (Kol 4,2).

Zalecam więc przede wszystkim, by prośby, modlitwy, wspólne błaganie, dziękczynienia (*poiesthai deeseis, proseuchas, enteuxeis, eucharistias*) odprowadzane były za (*hyper*) wszystkich ludzi (1 Tm 2,1).

Występujące tu słownictwo nawiązuje do terminologii dziękczynień listowych (por. *eucharistein, deesis, proseuche, adialeptos, hyper panton*) co świadczyłoby o tym, że wezwanie do radosnej, nieustannej i wstawienniczej modlitwy z dziękczynieniem, które św. Paweł kieruje do czytelników, ma uzasadnienie w jego osobistej praktyce. Innymi słowy, życie liturgiczne pierwszych chrześcijan, ustawiające ich egzystencję na pla-

szczyźnie liturgii składanej Bogu (por. *latreuein* lub *douleuein theozonti*, 1 Tes 1,9; Rz 1,9), zaznaczyło się szczególnie w kompozycji dziękczynień listowych.

W dwóch przypadkach (Kol 3,16—17; Ef 5,19—21) wzmianka o dziękczynieniu łączy się ze wzmianką o psalmach, hymnach i pieśniach.⁹⁶ W pierwszym tekście (Kol 3,16—17) wyrażenie *eucharistountes to theo patri di'autou* (w. 17) występuje w pozycji paralelnej do wyrażenia *didaskontes kai nouthetountes heautous psalmois, hymnois, odais pneumatikais* (w. 16), zaś w drugim tekście (Ef 5, 19—20) analogiczne wyrażenie *lalountes heautois en psalmois kai hymnois kai odais pneumatikais* kontynuują imiesłowymi *adontes kai psallontes* (...) *eucharistountes*. Paralelizm wyrażen pozwala wnioskować, że w świadomości św. Pawła psalmy, hymny i pieśni pełnią funkcję dziękczynienia składanego Bogu. To z kolei tłumaczy obecność fragmentów hymnicznych w zakresie niektórych dziękczynień listowych.

ZAKOŃCZENIE

Rozważania nad genezą pawłowych dziękczynień listowych doprowadziły do następujących wniosków.

1. Dziękczynienia listowe św. Pawła stanowią oryginalny element jego pism, którego brak pozostałym listom Nowego Testamentu. Udział Apostoła w redakcji tych tekstów jest więc niezaprzeczalny.

2. Powstanie dziękczynień listowych św. Pawła tłumaczy się w świetle epistolografii i retoryki świata starożytnego oraz liturgii dziękczynnej wczesnego chrześcijaństwa. Paralele epistolarno-retoryczne usprawiedliwiają tylko obecność i funkcję tekstów dziękczynnych na początku listów Pawłowych, które słusznie można nazwać „zaadresowaną mową apostołską”, lecz nie wyjaśniają ich kompozycji. Ta ostatnia staje się zrozumiała

⁹⁶ Por. A. Suski, *Najstarsze świadectwa o hymnach chrześcijańskich*, STV 14 (1976) s. 29—41.

w zestawieniu z liturgicznymi tekstami wczesnego chrześcijaństwa.

3. Analiza elementów kompozycyjnych dziękczynień listowych, po uprzednim ustaleniu zakresu tych tekstów, wykazała obecność stałych formuł oraz pierwiastków zmiennych. Formuły dziękczynne zawierają następujące części: a) wprowadzającą formułę z czasownikiem *eucharistein*; b) motywację; c) modlitwę wstawienniczą za adresatów. Do pierwiastków bez wyraźnej struktury formalnej należą wypowiedzi o treści eschatologicznej. Oprócz nich niekiedy występują również pierwiastki pochodzenia liturgicznego: doksologie, cytaty hymnów, formuły wiary. Dziękczynienia listowe cechuje nadto podniosły styl i uroczyste słownictwo. Podobne właściwości znamionują liturgiczne teksty judaizmu i wczesnego chrześcijaństwa. Dziękczynienie listu do Efezjan (1,15 nn) stanowi pewną osobliwość, ponieważ tworzy całość kompozycyjną z poprzedzającą je eulogią (Ef 1,3—14) liturgicznego pochodzenia. Widoczny związek między *eulogein* i *eucharistein* wymaga osobnego wyjaśnienia, tym bardziej, że w drugim liście do Koryntian eulogia przejęła funkcję formuły z czasownikiem *eucharistein*.

4. Dobór wyżej wspomnianych elementów kompozycyjnych i ich kolejność wyjaśniają najstarsze teksty liturgii eucharystycznej przekazane przez Did. IX—X. Zbieżność z dziękczynieniami Pawłowymi dotyczy: a) wprowadzającej formuły dziękczynnej z czasownikiem *eucharistein*; b) motywacji; c) modlitwy wstawienniczej; d) pierwiastka o treści eschatologicznej. Badania przeprowadzone nad Did. X, które wykazały zależność tego tekstu od modlitwy *Birkat ha-Mazon*, rzuciły również światło na ewolucję form dziękczynnych w liturgiach judaizmu i wczesnego chrześcijaństwa (*berakah-hodaah* i ich odpowiedniki *eulogia-eucharistia*). Ta z kolei tłumaczy powiązania między *eulogein* i *eucharistein* w liście do Efezjan oraz wprowadzenie eulogii w miejsce zwyczajowego dziękczynienia w drugim liście do Koryntian.

5. Wnioski wyprowadzone na podstawie porównania tekstów

dziękczynień Pawłowych z liturgicznymi tekstami wczesnego chrześcijaństwa potwierdzają również najstarsze relacje o liturgii pierwotnego Kościoła. 1 Kor 14,16—17 stanowi świadectwo na zastosowanie modlitw eucharystycznych obok eulogicznych w liturgii słowa. Tekst ten wzmiankuje także modlitwy wstawiennicze i chrześcijańskie kompozycje psalmiczne. Szereg wypowiedzi św. Pawła, ubocznie nawiązujących do liturgicznej praktyki, łączy dziękczynienie z prośbą. Można więc przypuszczać, że schemat „dziękczynienie-prośba” został zapożyczony z liturgii. Ona również wyjaśnia obecność fragmentów hymnicznych w dziękczynieniach listowych. Przekazane przez Apostoła informacje na temat roli hymnów w kulcie chrześcijańskim (Kol 3,16—17; Ef 5,19—21) wyraźnie potwierdzają ich dziękczynną funkcję.

Końcowy wniosek można wyrazić następująco: dziękczynienia listowe św. Pawła są odbiciem liturgicznych modlitw dziękczynnych pierwotnego Kościoła, które św. Paweł zaadaptował do epistolarnej sytuacji wyznaczając im funkcję retoryczną w zakresie „zaadresowanej mowy apostołskiej”.

L'origine dei ringraziamenti postprotocollari nell'epistolario paolino

Sommario

L'autore dell'articolo si propone di esaminare il problema dell'origine dei ringraziamenti postprotocollari nell'epistolario paolino. Essi costituiscono tipici elementi degli scritti di S. Paolo mentre mancano nelle altre lettere del Nuovo Testamento. Ciò fa pensare che la loro origine è dovuta al genio letterario dell'Apostolo. Alcuni pensano che S. Paolo si è ispirato sui modelli dell'epistolografia e della retorica del tempo, ma il paragone con il materiale extra-biblico non conferma in pieno quest'opinione. Al massimo si può concedere una somiglianza in funzione, mentre la composizione dei ringraziamenti paolini differisce sotto diversi punti di vista da quella dei casi citati dagli autori.

L'analisi dei ringraziamenti paolini dimostra che essi sono composti dagli elementi costanti e variabili. I primi sono: 1. formula d'introduzione con il verbo *eucharistein*; 2. motivazione; 3. preghiera d'interces-

sione per i destinatari della lettera. Occasionalmente oppure senza una stabile struttura sintattica appaiono certi elementi provenienti dalla liturgia (dossologie, frammenti innici, formule di fede) ed espressioni con motivi escatologici. I ringraziamenti paolini dimostrano inoltre delle caratteristiche di stile liturgico. Un caso del tutto particolare offre il ringraziamento della lettera agli Efesini (1, 15 sq.) che segue direttamente una eulogia di probabile provenienza liturgica (1, 3—14) e ne fa tutt'uno dal punto di vista della composizione. Questo legame tra *eulogein* ed *eucharistein* richiede una speciale spiegazione, tanto più, che nellá seconda lettera ai Corinzi l'eulogia ha sostituito il solito ringraziamento postprotocollare.

La scelta dei suddetti elementi ed il loro coordinamento si spiega alla luce dei piú antichi testi della liturgia eucaristica, tramandati dall'autore della *Didache* (cap. IX—X), dove appaiono: 1. formula con il verbo *eucharistein*; 2. motivazione; 3. supplica; 4. motivo escatologico (Did. X). Gli studi sull'origine di Did. X dimostrano la provenienza di questa preghiera da una preghiera giudaica (*Birkat ha-Mazon*) che getta una luce sullo sviluppo delle forme in funzione del ringraziamento nel giudaismo e nel cristianesimo primitivo (*berakah-hodaah* e rispettive forme *eulogia-eucharistia*). Questo sviluppo a sua volta chiarisce i legami tra *eulogein* ed *eucharistein* nella lettera agli Efesini come pure la sostituzione del ringraziamento postprotocollare dall'eulogia nella seconda lettera ai Corinzi.

La probabilità dell'influsso della liturgia sulla formazione dei ringraziamenti paolini viene confermata dalle prime informazioni che riguardano il culto cristiano. 1 Cor 14, 16—17 elenca accanto al ringraziamento anche l'eulogia, la preghiera ed il salmo. Certi testi paolini (p.e. 1 Ts 5, 17—18; Fil 4, 6; Col 4, 2; 1 Tm 2, 1) fanno pensare che lo schema „ringraziamento-domanda” provenga dalla liturgia. Dal testo di Col 3, 16—17 ed Ef 5, 19—21 risulta che gli inni svolgevano nella liturgia paleocristiana una funzione di ringraziamento.

La conclusione finale sarebbe questa: i ringraziamenti paolini rispecchiano lo schema dei testi eucaristici. Essi probabilmente hanno ispirato S. Paolo a comporre dei ringraziamenti in funzione epistolare e retorica.